

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ФОНЕТИЧНАТА МОТИВИРАНост ВЪВ ФРАЗЕОЛОГИЯТА

АНАСТАСИЯ ПЕТРОВА

ВЕЛИКОТЪРНОВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ“

anastasia.petrova@ts.uni-vt.bg

Статията анализира несемантичната мотивация като семиотичен и концептуален феномен. Тази мотивация се основава на идеята, че дълбоките структури на разглежданите фразеологични единици имат многопластова организация и носят информация, надхвърляща сумата от значенията на техните компоненти. Тези специфични единици са ярка демонстрация на възможностите на естествения човешки език като гъвкава и самоорганизираща се система, способна да използва удивително разнообразие от начини за изразяване на определена идея и за засилване на резултатите от когнитивните процеси. Такъв тип единици изискват специален подход. Изследването се съсредоточава върху фонетичната индексация като вид несемантична мотивираност.

Ключови думи: фразеология; несемантична мотивация; индексация; индексален семиозис; звуков символизъм; вербална и невербална комуникация

ON THE QUESTION OF PHONETIC MOTIVATION IN PHRASEOLOGY

ANASTASIA PETROVA

ST. CYRIL AND ST. METHODIUS UNIVERSITY OF VELIKO TARNOVO

anastasia.petrova@ts.uni-vt.bg

The article analyses non-semantic motivation as a semiotic and conceptual phenomenon. This motivation is based on the idea that the deep structures of the studied phraseological signs have a multi-layered organisation and carry information exceeding the sum of the meanings of their components. These specific units are a vivid demonstration of the capacity of natural language as a flexible and self-organised system capable of employing an amazing variety of ways of expressing a certain idea and enhancing the results of cognitive processes. Such kinds of signs require a special approach. The study focuses on phonetic indexing as a type of non-semantic motivation.

Keywords: phraseology; non-semantic motivation; indexation; indexical semiosis; sound symbolism; verbal and non-verbal communication

1. Мотивираността като интерпретация на фразеологичната образност

Когнитивната лингвистика определя езиковото значение като синтез на отношенията между „вплътения“ човешки опит, концептуалната система на общността и нейното отражение в езика. Това важи с особена сила за фразеологичното значение, което кореспондира с определено субективно знание за света и става обект на интерпретация от страна на всеки участник в процеса на общуване. В човешкия опит често се наблюдават повтарящи се асоциации, затова конвенционализираните аспекти на метафората са се утвърдили като важен обект на когнитивния анализ. Експериментално е доказано, че откритото сходство (понякога несъществуващо реално) между различни ментални области зависи силно от конкретния човешки фактор. Съзнанието превръща това сходство в опитна основа (мотивация) на мисловните модели, които организират начина на мислене, поведение и преживяване на света от личността и колектива.¹

Мотивираността на устойчивия израз е характеристика, която се отнася до способността на говорещия да осмисли съдържанието като (ре)активира образността на израза. В когнитивен план тя може да се определи като (ре)интерпретация на значението, анализът на която позволява да осъзнаем как е възникнал фразеологичният знак и кои са схемите, по които протичат когнитивните процеси (Langlotz 2006: 45; Баранов, Добровольский/Baranov, Dobvol'skij 2008: 33). Според Д. Геерартс интерпретирането на образните и идиоматичните изрази се реализира от съзнанието по „призматичен модел“ (*prismatic model*) и има парадигматични и синтагматични измерения. По парадигматичната ос се очертава връзката между буквалното и преносното значение, а върху синтагматичната ос се наблюдава композиционното отношение между значенията на съставните компоненти и се проявява приносът им за многопластовия смисъл на целия израз. Следователно мотивационната свързаност зависи от степента на прозрачност на парадигматично ниво (Geeraerts 2002: 456; срв. Panther, Thornburg 2007: 244).

Изследването на мотивираността прави „видима“ вътрешната логика, която движи репрезентирането на информацията, предопределя семантичното развитие на знака и превръща фразеологизма във възможно и достоверно средство за вторична номинация (вж. и изводите в Зализняк/Zaliznjak 2004: 36). Има основание да се мисли, че вътрешната форма на фразеологичния израз функционира като своеобразен „криптиран“ смисъл и тема на идиома, докато експресивната окраска и стилистичната обогатеност се проявяват в ролята на рема. Нейното присъствие се отчита като особен род следи в дълговременната памет. Предполага се, че фразеологизмите се съхраняват там именно чрез вътрешната форма като средство за експликация на образа (Самигуллина/Samigullina 2009: 115). В съвременната когнитивна лингвистика вътрешната форма е осмислена като многослойно образуване от обобщени и йерархично организирани в система асоциативни признаци: *въображаем образ*, положен в основата на преосмислянето на буквалното значение; *образ схема*, като източник на типични асоциации и организатор

на семантичните пластове; *гецалт*, останал от въображаемия образ като асоциативно-образна „памет“ на идиома (вж. Баранов, Доброволский/Baranov, Dobrovol'skij 2009: 27; Телия/Teliija 1986: 48). Н. Алефиренко допуска, че появата на образността започва от процеса на първичната репрезентация под формата на умозрително представима същност (виртуален знак). Този „обозрим“ знак става изходна точка за съзнанието в процеса на фразеологичната деривация. Той съдържа в себе си паметта за деривационния процес и източниците на лингвосемиозиса и има важната функция да напомня за своя прототип. В процеса на езиково отражение именно на основата на този въображаем образ, провокиран от буквалния прочит на единицата и осмислен допълнително на фона на съответния контекст, се „събужда“ сложен комплекс от асоциации. В процеса на вторична репрезентация и формиране на семантичната структура образността е в ролята на организатор на фразеологичното значение под формата на образно-схематична структура (Алефиренко/Alefirenko 2012: 7–11). Има основание схващането, че всички идиоми са мотивирани по един или друг начин за всеки от носителите на езика. Целта на фразеологичния анализ е да се открият тези елементи, които „пробуждат“ в определен контекст образа с целия комплекс асоциации около него, за да се осигури когнитивната основа за тълкуването на израза.

2. Типове мотивираност

В речевата практика мотивираността се проявява като многомерно и сложно явление. Формулирането на нейните типове е свързано с наблюдение и анализ на зависимостта на когнитивните процеси от редица вътрешноезикови и външноезикови фактори, които обуславят възникването на идиома и разгръщането на неговата семантика.

Според В. Телия в разнообразния и богат фразеологичен фонд на езиките се открояват няколко типа мотивационна свързаност: конкретнообразна мотивираност (основана върху образ, роден от конкретен опит); мотивираност, възникнала на основата на мислима, „умозрителна“ представа; мотивираност чрез фразеологичен компонент със символно значение; мотивираност от страноведски или етимологичен тип; мотивираност, основана на звукоподражателни ефекти; мотивираност, определена чрез морфологичната форма на думите; синтактична мотивираност (Телия/Teliija 1993: 58–59; Лысова/Lysova 2011: 115–118). У А. Баранов и Д. Доброволски въпросът за мотивираността е разработен в рамките на типологията на моделите на вътрешната форма, разбирани като начини за насочване на съзнанието към актуалното значение на идиома. Обосновано е наличието на синонимен модел, модел на пространството, модел на експлицитното сравнение, модел на семантично немотивираната фонетична употреба и др. (Баранов, Доброволский/Baranov, Dobrovol'skij 2009: 23–34). Полезни за настоящото проучване са изводите от изследване на образните езикови средства на Д. Доброволски и Е. Пиирайнен, в което авторите предлагат различаване

на семантична мотивираност (в двете ѝ разновидности – образна² и символна³) и несемантична мотивираност, както и някои специални случаи, основани върху широко разпространени стереотипи, семиотизирани жестове, клишета, текстови фрагменти с установен произход и др. (Dobrovol'skij, Piirainen 2005: 87–105). Основателно се отбелязва, че като явление с особена когнитивна природа несемантичната мотивираност остава недостатъчно разработен феномен в полето на фразеологията.

3. Фонетичната индексация като вид несемантична мотивираност

Спецификата на единиците с несемантична мотивация е в това, че тълкуването от съзнанието на актуалното значение се постига с помощта на средства от фонетичен или концептуален тип. Д. Доброволски и Е. Пиирайнен назовават този тип мотивираност *индексална* (*index-based motivation*) и насочват интереса на науката към релевантните особености на образния компонент при подобни идиоми (Dobrovol'skij, Piirainen 2005: 87). Терминът *индексална мотивация* насочва към същността на понятието *index*, въведено от Ч. Пърс (Peirce 1932: 277). В рамките на неговата идея индексът е вид знак, който е в органична (физическа) връзка с означавания обект. За разлика от иконичния, индексалният знак не описва назования обект⁴, а само насочва вниманието към него и така трайно се идентифицира с този обект.⁵ С други думи, при индексалния семиозис на базата на причинно-следствена обвързаност се извършва препращане към „изпъкнала“ характеристика на определен реален обект от света, „посочване“ на симптом, свързан с него. Това се случва не толкова поради открито от съзнанието подобие с обекта, а заради уловена динамична връзка между този обект (с неговия открит детайл) и някакъв фрагмент от съответния фрейм в човешката памет, на който този детайл е послужил като знак (*индекс*). Когато интерпретира езиковия израз, съзнанието не се интересува от връзката между индекса и представяната от него реалия. То просто констатира тази обвързаност и препраща към нея (посочва я), за да осигури правилното тълкуване на семантиката (Dobrovol'skij, Piirainen 2005: 87–89). Трудностите в анализа на подобни единици авторите обясняват с невъзможността към тях да бъде приложена методологията на *концептуалната теория за метафората* или на *когнитивното моделиране*.⁶

Индексална фразеологична мотивираност може да бъде изградена чрез използването на различни фонетични средства (звукоподражание или образноподражание, редупликация, римувание и под.). Известно е, че фонемата е лишена от собствена семантика и не се съотнася с конкретен денотат от действителността, но някои нейни употреби генерират голям образен потенциал и способност за специфично отразяване на различни фрагменти от реалния свят. Идиомите с мотивираност, основана върху фонетична индексация, са устойчиви изрази, чиято специфика се обуславя преди всичко от характера на звукоизобразителността, универсално езиково явление, присъщо на по-ниските регистри на речта.⁷ Подобни изрази, които има особена

размитост на семантиката, са обикновено с висока степен на конвенционализация и въздействат силно върху участниците в комуникацията, „въвличат“ ги в описваното събитие. Емотивността и експресивността кореспондират с образността на израза и допринасят за представянето на денотата като жив образ в съзнанието на комуникантите, който събужда ярко проявено отношение⁸ (вж. повече у Воронин/Voronin 2006: 89; Колева-Златева/Koleva-Zlateva 2009: 47).

3.1.1. Мотивация чрез фонетична индексация се наблюдава при фразеологичните единици със **звукотобразителен компонент** в състава. Ролята на звуковете обикновено е да способстват за създаване на идентифициращи асоциативни връзки с обозначения обект, но в примерите по-долу звукът не „рисува образ“, а „сочи“ към открит в съзнанието детайл от него. Такъв е българският диалектен израз *Дрън, дрън, ярина*, натоварен с изразяване на пренебрежителното значение ‘празни приказки, глупости’. Буквалният прочит на компонента *дрън, дрън* отправя към един симптом на действието *стригане*, който провокира въображаем образ и придобива ролята на „звук-денотат“. Така действието индиректно присъства в лингвосемиозиса, а връзката между пробудената в съзнанието звукова представа и референта от реалния свят е пряка, т.е. действието стригане произвежда своя индекс (*дрън, дрън*). Поражда се цял комплекс от асоциации, свързани с референта, и неговият образ влиза в ролята на най-обща, размита представа за означеното, която напомня за прототипа му. Така в актуалното значение на фразеологизма се оказват вградени избрани черти от изходния фрейм.⁹ Мотивационната обвързаност между фрейма ‘стрижа’ (с открития симптом монотонен, продължителен звук от ножици) и фрейма ‘говоря празни приказки, глупости’ се постига на основата на асоциативните признаци ‘монотонен’, ‘продължителен’, ‘досаден’, които изграждат „мост“ между буквалния и актуалния прочит на фразеологизма. Същото се наблюдава и при синонимния израз *Дрън, дрън, три и половина* (грубо, подигр.), където чрез компонента *три и половина* се подсилва внушението за безсмислено говорене и се подчертава допълнително емоционалното отношение на субекта.

Аналогичен е и идиомът *Фър-фър гарга* (подигр.) ‘вятърничав, несериозен човек’, където звукоподражателният компонент привлича в интерпретативния процес акустичната представа за звука от движението на криле на летяща птица. Съдържателният план на идиома е многопластов и оформен под въздействието на много асоциативни връзки, събудени от компонентния състав. На парадигматично ниво актуалното значение на *Фър-фър гарга* го поставя в една парадигма с *глунав човек*. За построяването на метафоричното значение допринася представата за *гаргата* като досадна креслива птица, която чрез много асоциативни нишки отвежда до образа на глупавия човек с неговото шумно и лекомислено поведение. От друга страна, свързането в една синтагма на *фър-фър* и *гарга* също извиква в съзнанието идеята за глупавия, чийто ум *хвърчи* (затова никога не присъства в главата –

дом). Изразът е част от съществуващ и непрекъснато възпроизвеждащ се в езика метафоричен модел.

3.1.2. Към фразеологизмите с фонетична индексална мотивираност има основание да бъдат отнесени и изрази, чийто компонентен състав реализира **особена имитация на образ**. Такъв е идиомът *Свивам надве-натри* нещо ‘извършвам нещо как да е, небрежно’ (ФРБЕ/FRBE 2: 273). В него компонентът *надве-натри* пробужда представата за извършено бързо и без влагане на много усилия действие, напр. подреждане на предмети, събиране на багаж, сгъване на тъкан и под. Употребата на израза в разговорна реч е свързана с желанието да се изрази пренебрежително отношение и обикновено е съпътствана от специфичен жест с едната или двете ръце, който имитира действието. Важна роля придобива интонацията, която допринася за емоционалния и оценъчен заряд на единицата. По този начин в комуникацията се реализира интересен комплексен знак, съставен от вербален и невербален компонент, които внушават точно определена образна представа.¹⁰

В българска реч в битов контекст функционира и изразът *Раз-два и готово*, употребяван за нещо, което се случва много бързо и лесно: *Раз-два и готово! Супер лесно дори и за детски ръчички* (видеоклип във Facebook). Компонентът *раз-два* се свързва с представата за някакво много бързо и с лекота извършено действие, често съпроводено от словесната формула *раз-два*. За експресията и оценъчността на израза допринасят интонацията, скоростта, с която се произнася, както и жестът, който може да го съпътства. И руският израз *Раз-два и готово* е с голяма честота на употреба, както сочи следната реклама на книга в интернет: *Раз-два – и готово. 200 проверенных рецептов на каждый день – в схемах и без лишних слов*.¹¹

Аналогични са руските изрази *Тяп да ляп*, *Тяп и ляп* ‘надве-натри, набързо, как да е, през куп за грош’ (РБФР/RBFR 1980: 518). Звукоподражателните компоненти в тях (*тяп* и *ляп*) са етимологично свързани с думите *тянуть* ‘цапна, ударя’, ‘пипна, хвана’ и *ляпнуть* ‘ударя, плесна, цапна’, ‘изтърся глупост’. Сходен с изразите *Тяп да ляп* и *Тяп и ляп* във формален и семантичен план е бълг. *Цап-цап и готово* ‘правя нещо надве-натри, набързо и небрежно’. При употребата или тълкуването им се включва многопризнаков фрейм с много детайли на събудения конкретен образ и така се създава възможност за разнообразни интерпретации и за развитие на значението на идиома, силно зависимо от контекста на употреба.

3.1.3. Често срещан модел е използването на **редупликация чрез ехоични думи**¹² – интересен, но недостатъчно изследван обект в теорията на фразеологията.¹³ Звукоизобразителният компонент в състава на фразеологизмите допринася за по-точното и вярно възприемане на звуковата страна на явленията, като „посочва“ един от симптомите на денотата и така повлиява силно върху общата фразеологична семантика. Следните примери по-

казват, че редупликацията с основание може да бъде квалифицирана като фонетико-семантическа категория (Вътов/Vatov 1977: 35).

– *Няма джан-джин* диал. ‘безплодно е, пусто е, няма нито един човек’ (ФРБЕ/FRBE 1: 753) – израз, основан върху метонимия, построена с участието на звукоподражателния елемент *джан-джин*. *Джан-джин*, натоварен със значенията ‘шум (от движещи се хора)’ и ‘група от хора’, не описва цялостен образ на обекта, но е фонетичен индекс на този обект и помага на въображението да си представи по-ясно детайлите.

– *Тарала ти марала* диал. ‘празни приказки, безсмислици’ (ФРБЕ/FRBE 2: 388) – израз, образуван с участието на звукоизобразителния елемент *тарала-марала* като „звуков образ“ на празнословието, безсмисленото говорене.

– *Трянкa-флянка, баба Станка* диал., пренебр. ‘празни думи, празни приказки’ (ФРБЕ/FRBE 2: 410) представлява заемка от румънския език (вж. *tr<e>anca-fleanca*, *tr<e>anca-fleanca*, *tere acre* пренебр. ‘думи, приказки, които не заслужават внимание; глупости, измислици, нелепости’ (DFRB 1997: 701), в която е постигнат допълнителен ефект чрез подмяна на компонент и римуване. И двата израза имат метонимична природа, изградена с участието на звукоизобразителния елемент *трынка-флянка* / *tr<e>anca-fleanca* („звуков образ“ на идеята ‘глупости, празни приказки’).

– *Ни хък, ни мък; Ни хък, ни гък* ‘нищо, нищичко не казвам’ (ФРБЕ/FRBE 1: 744). Метонимичните изрази дължат своята експресивност на звукоизобразителния елемент *хък-мък*. *Хък-мък* „посочва“ детайл от ситуация, в която някой не казва и дума; срв. обаче и *Няма хък-мък*, където компонентът *хък-мък* е индекс на друго действие – неискрено, неуверено говорене в опит да се заобиколи истината и да се създаде по-хубава представа за реалността или да се намери изход от нея: *Директорът на отдела ни е супер строг и не търпи да му се възразява – при него няма хък-мък! Или правиш каквото и както ти е казал, или директно изхвърчай!*

Редупликацията е универсално явление, реализирано във фразеологията на различни езици – срв. още:

– гр. *Αρες μάρες κουκουάρες (κουταμάρες), αρες μάρες κουκουάρες και σωρό παλαβωμάρες* букв. ‘арес марес шишарки (и купчина глупости)’, употребявано за нещо неразбираемо или глупаво (ПИГ/PRG 2005: 126–127; АФП/LPhP 2010: 87; АKN/LKN 2002: 199).

– гр. (*Μιλάω*) *τσάτρα-πάτρα* ‘не говоря добре, говоря накъсано’ (ΑΝ/LN 1995: 391).

– рум. *A face harcea-parcea* простореч. букв. ‘права на парчета, на късове’, ‘унищожавам, убивам някого’, ‘бия жестоко някого, пребивам от бой’, ‘унищожавам напълно, разрушавам напълно нещо’ (DFRB 1997: 204).¹⁴

Редупликацията при звукоизобразителните думи става важен участник в изграждането на фразеологичната образност. Разсъждавайки над приро-

дата на изрази от типа на рус. *Тары-бары-растабары, Тары да бары* прост. 'дрънканици, празни приказки', В. Телия отбелязва като характерна тяхна особеност отсъствието на изобразителна гещалт структура, компенсирано от създадени по различен път условия за общото разбиране на смисъла. Отбелязва се също, че липсата на „картинка“ тласка съзнанието към творческо търсене на конкретна ситуация, действие, характеристика, с които да бъде асоциирана тази поредица от звукове. За целта е използвана звукоизобразителната функция на фонемите, които повтарят едно и също и така подчертават „изпъкналия“ признак на денотата, за да манифестират безсъдържателна реч (Телия/Telija 1996: 198). Компонентът в звукоимовна форма събужда ярък въображаем образ, активира „вътрешното зрение“ (Воронин/Voronin 2006: 88). Подобен конкретен образ води до усиляване на възприятието и степента на проявяване на признака на денотата, повишаване на експресивността и оттам – до утвърждаване на усещането за сходство между звуковата форма и „незвукото“ значение. Това свидетелства, че емоционалното въздействие в езика винаги е свързано с образно виждане на света.

Езиковите факти, при които е налице обозначаване на неакустичен денотат чрез акустичните средства на езика и се наблюдава пряка връзка между звук и значение, имат своята психологическа основа. Предполага се, че в еволюцията на езика е съществувала неарбитрарна връзка между формата на обекта и качествата на звука. Допуска се, че централна роля в езиковата еволюция е играла своеобразна сензорно-моторна синестезия, основана на взаимното активиране на слуховата зона и зоната на Брока.¹⁵ Така се изгражда неосъзната връзка между звуковата форма на единицата и звуковия образ на нейния денотат (Колева-Златева/Koleva-Zlateva 2009: 24). Звуковата символика работи за образността и формирането на фразеологичната семантика, защото допринася за конкретността на образа и яркостта на вътрешната форма. Колкото по-конкретна е представата, заключена в буквалното значение, толкова по-интензивно е противоречието между буквалното и актуалното значение. Резултатът от това е усиляването на експресивността на езиковия знак.

4. Смесен тип мотивираност

Редица изрази провокират колебание, свързано с трудността да се определи дали в основата им лежи иконичен, или индексален семиозис. От една страна, може да се мисли за семантична (иконична) мотивираност, защото буквалното значение провокира в съзнанието появата на ясен образ на описваното действие или обект. От друга страна, в тези случаи между прякото и актуалното значение на изразите не могат да бъдат открити никакви елементи на вътрешно сходство. Прави впечатление, че в процеса на изграждане на мотивационните връзки обикновено изпъква един детайл – фонацията на определен компонент, която „сочи“ към актуалната семантика на изрази. Например, във фразеологизмите *дѐра котки, дѐра лисици, дѐра коза*

(*козите*), *дера козел* и под., които се употребяват със значение ‘повръщам’ (ФРБЕ/FRBE 1: 254), звуковият ред в думата *дера* играе ролята на индексален знак за българското езиково съзнание. *Дера* се възприема като имитация на звука от действието *дране на кожа* и така „сочи“ към фрагмент от актуалното значение ‘повръщам’, но паралелно с това семантиката на *дера* „извиква“ образа на съответното действие. Този смесен тип мотивираност обединява резултатите от *иконичен* и *индексален семиозис*.¹⁶ Аналогично, в израза *на Франкфурт на Майн* ‘далече, неизвестно къде’ топонимът *Франкфурт на Майн* е звукоподражателно средство, което чрез постигнато съзвучие насочва към използван в жаргонната реч неприличен израз (*на майната си*).¹⁷ Едновременното активиране на двете средства (индекс и образ) провокира мрежа от асоциативни връзки и раждането на сложната, многопластова семантична структура на израза.

Нерядко мотивираността се постига с комплексното въздействие на синтактичната конструкция, образността, звуковата симетрия в материалния план на единиците и други средства. Добър пример са римуваните изрази, които по своята същност са повторение на звукови комплекси в състава на някои фразеологични компоненти, т.е. разновидност на проявите на редупликация. В. Мокиенко отбелязва, че те се отличават с фонетична експресивност и емфатичност и това е важно за разбиране на особеностите на фразеологизацията (Мокиенко/Mokienko 1980: 148). Мотивираността в тези случаи е постигната чрез създаване на съзвучие в материалния план на фразеологизма. Римата и ритъмът допълват ефекта от словоредата и структурно-семантичния модел на образната единица и поемат ролята на интензификатор на експресията. Например изразът *Даскал праскал* диал. ‘бърборко, празнодумец’ (ФРБЕ/FRBE 1: 244) е основан върху ефекта от частичната редупликация – с нея се внушава идеята за празнословие, безсмислено говорене. Този ефект се подсилва от асоциацията с жаргонната употреба на глагола *праскам*, *изпрасквам* в синтагма с *глупости* (*праскам / изпрасквам глупости*) в значение ‘безцеремонно говорене на безсмислени неща’. При други изрази мотивационните връзки се изграждат чрез съвместното действие на синтактичната структура и звуковата симетрия в материалния план: *Какъвто Нешко, такъв и Обрешко* диал., за хора с еднакви недостатъци (ФРБЕ/FRBE 1: 473); *Кюра и Мара* диал. ‘всякакви, и поканени, и непоканени’ (ФРБЕ/FRBE 1: 555); рум. *A tăgădul marea cu sarea* ‘много, при това невъзможни, непостижими неща (обещавам)’ (DFRB 1997: 219); *A ști una și bină* ‘упорито, с инат поддържам някакво мнение, някаква гледна точка, без да се опитам поне да разбере преценката, виждането на другото’ (DFRB 1997: 682); англ. *Gloom and doom* ‘чувство на голямо нещастие и загуба на надежда’ (<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/gloom>); рус. *Так и сяк, И так и сяк* ‘и така, и иначе; и тъй, и тъй’, ‘различно; ту добре, ту зле, ту тъй, ту инак’ (РБФР/RBFR 1980: 501), срв. белорус. *Сяк-так накаясяк; И смех и грех* ‘не зная да се смея ли, да плача ли’ (РБФР/RBFR 1980: 478; Иванов/Ivanov 2008: 75–78) и др.

В някои от устойчивите изрази въображението е провокирано от своеобразен вторичен звуков символизъм, който добавя към семантиката на думите едни или други допълнителни семи. Така например, бълг. *лижа-мажа* ‘любезничка с някого поради користни съображения’ (ФРБЕ/FRBE 1: 561) чрез фонемите *л* и *м* препраща съзнанието към асоциация с леки, плавни и еднообразни движения като при мазане или лизане на повърхност. Образната мотивация, създадена чрез „нарисувания“ от *лижа* и *мажа* образ¹⁸, е подсилена от фонетичната мотивация (вторичния звуков символизъм на *л* и *м*).

Подобни примери за сложни комбинации от различни мотивационни типове са ярко свидетелство за синергетичното взаимодействие между различни културни явления в конвенционалния образен език и пораждаат очакване за етнокултурна специфика на фразеологичната семантика (вж. и изводите у Dobrovol'skij, Piirainen 2005: 103–105).

5. Заключение

В заключение ще отбележим, че дълбинните структури на разгледаните безобразни фразеологични знаци имат многослойна (нелинейна) организация. Те носят информация, далеч надхвърляща сбора от значенията на компонентите им. Особеното при тях е, че дори да отсъства изобразителна гещалт структура (картинка), езиковото съзнание винаги намира оригинален начин, за да компенсира това и да осигури необходимата образност. Със своята специфика тези единици са ярка демонстрация на възможностите на естествения човешки език. Той е удивително гъвкава и самоорганизираща се система, способна да използва огромно разнообразие от начини за изразяване на определена идея и за усилване на резултатите от когнитивните процеси. Такъв тип единици изискват специален подход, снабден със собствен инструментариум, съобразен с природата на фразеологичната образност, но и с формулираните вече изводи от изследването на звукоизобразителността в езика (вж. анализа на основните проблеми, разработвани в експериментални изследвания с психолингвистична и невролингвистична насоченост, у Колева-Златева/Koleva-Zlateva 2009: 13–26).

БЕЛЕЖКИ / NOTES

¹ Невралната теория за метафората (Lakoff 2008; Kövecses 2010: 86–89) доказва появата на концептуални метафори като резултат от връзка между неврални групи в човешкия мозък. Семантичната прозрачност на идиомите израства на основата на знанието, „увлечено“ в тези когнитивни процеси.

² Образната мотивация (*iconic motivation*) е основана върху сходство в широк смисъл между денотата на актуалното значение и същността, провокирана от скрития образ. При нея за тълкуването се привлича цялата верига от лексикални компоненти на идиома.

³ При символната мотивация (*symbol-based motivation*) разбирането става чрез „осветяване“ само на един компонент, вербализирания концепт. В този случай мотивационната връзка се откроява на културно-семиотична основа – тя възниква на

базата на знанието за символа, защото това знание позволява свързването на буквалния и образния смисъл на единицата.

⁴ Трябва да се направи уточнението, че фонетичната мотивираност на езиковите единици обикновено се разглежда като проява на иконизма, а не на индексалния семиозис заради сходството между означаващо и означаемо. В случай на фонетична индексация обаче някои характеристики на звуковата структура „сочат“ съответните характеристики на действителното значение, т.е. функционират като индекс.

⁵ Например сянката е знак за наличие на светлина; стъпките по снега са знак за преминал човек и под.

⁶ Разработено като част от изследователския апарат на Д. Доброволски и Е. Пирирайнен за улавяне и описание на извършените от съзнанието когнитивни операции при използването и тълкуването на идиомите (Dobrovol'skij, Piirainen 2005: 169–170).

⁷ Идеята за звукоизобразителността е стара, но заради утвърдената под влиянието на Ф. Сосюр теория за произволността на езиковите знаци остава недооценена. Претокриването на нейната природа е постигнато благодарение на усилията на далновидни изследователи като Р. Якобсон, Е. Сапир (Jakobson 1978; Sapir 1929: 225–239), С. Воронин (Воронин/Voronin 2006) и др. Под *звукоизобразителност* тук ще разбираме по-общо понятие, което включва *звукоподражание* (иконична връзка между звукова форма и звуково значение) и *образоподражание* (иконична връзка между звукова форма и незвуково значение).

⁸ Този ефект на звукоизобразителността се дължи на факта, че тя събужда акустични или визуални представи за конкретни предмети, процеси, сцени и под., които провокират едновременното функциониране на двете полукълба на човешкия мозък – лявото, ангажирано със словесна обработка на данните, и дясното, отговорно за интуитивното визуално възприемане на реалитета от света като неразчленимо цяло, както и за креативността, интуицията и въображението.

⁹ Процесите на пораждане и възприемане на фразеологичния знак са свързани с кодиране и декодиране на знания в даден фрейм, организиран като мрежова структура от данни за стереотипни ситуации (Алефиренко/Alefirenko 2011: 13–16).

¹⁰ Този сложен знак може сполучливо да се нарече „звук жест“. В специализираната литература се отбелязва сходството между звукоизобразителните думи и жестовете, които като елементи на устната реч образуват обща паралингвистична категория – вж. повече у Колева-Златева/Koleva-Zlateva 2009: 46, където се отбелязва използването на термина „звукови жестове“ по отношение на японския език.

¹¹ Вж. анализа на *Раз-два и готово* и у Dobrovol'skij, Piirainen 2005: 88.

¹² По терминологията на О. Ю. Крючкова, вж. *зхо-слова, слова-отзвучия* (Крючкова/Krjuchkova 2000: 74–75).

¹³ Самото явление редупликация остава непроучено докрай както в теоретичен, така и в емпиричен аспект (Крючкова/Krjuchkova 2000: 68–69). Естественят характер на нейното широко разпространение в езици с различна типология е отбелязано и от Е. Сапир (Сепир/Sapir 1993: 82). О. Ю. Крючкова изтъква, че редупликацията не бива да се разглежда само като фонеморфологично явление, защото тя влияе и върху семантиката, както показва анализът на моделите, характерни за флективните езици. Тя е средство за вариране на семантиката в посока към изразяване на интензивност, умалителност и др., но със запазване на основното лексикално значение (Крючкова/Krjuchkova 2000: 81).

¹⁴ Вероятно от тур. *parčá-parčá* ‘на части’, с варианти в западнорумънската диалектна територия *hártá-párta* и *hártá-pále*. А. Скрибан предполага влияние на други езикови факти като *hondron-bondron*, *hara-para* (където *hara* е експресивна дума за ръмжене на куче и за звук от късане) и др. (SDLR).

¹⁵ Трябва да се отбележи, че звукоимовичната номинация действа активно не само в сензорната сфера, но и в емоционалната. Затова някои автори предлагат като нейна психофизиологична основа да се разглежда *синестемията*, разбираана като взаимодействие между усещания от различни модалности (по-рядко – между усещания от една модалност) и между усещания и емоции. В резултат от това на първосигнално ниво се извършва пренос на качествата на усещането (или пренос на нервни импулси), а на второсигнално ниво – пренос на значението, в това число – и на значението в семантичната парадигма на звукоимовичната дума (вж. формулираните хипотези за природната мотивираност на някои видове езикови знаци и ролята на синестезията в техния генезис у Колева-Златева/Колева-Zlateva 2009: 25).

¹⁶ Любопитната сложност, която се наблюдава при подобни идиоми, привлича вниманието и на Д. Доброволски и Е. Пиирайнен. Те отбелязват, че в немските изрази *Den heiligen Ulrich anrufen* и *Nach Melk* собствените имена *Ulrich* и *Melk* са използвани като особена имитация на звука от повръщане. Така въображаемият акустичен образ, събуден от буквалния прочит на идиома, служи като мотивация на значението ‘повръщам’. Техният извод обаче е, че става дума за индексална мотивираност.

¹⁷ Примерът е заимстван от изследване на М. Младенова (Младенова/Mladenova 2001).

¹⁸ Който, между впрочем, присъства и в лексеми като *подмазвам се*, *подмазвач*, *лигав* (за човек), *лижа подметките на някого* и др.

ЛИТЕРАТУРА

- Алефиренко 2011: *Алефиренко, Н. Ф.* Проблемы лингвокогнитивного описания фразеологической семантики. – В: *Славянская фразеология в синхронии и диахронии*. Сборник научных статей. Выпуск 1. Гомель, ГГУ им. Ф. Скорины, с. 13–16.
- Алефиренко 2012: *Алефиренко, Н. Ф.* Когнитивно-прагматические истоки внутренней формы знаков косвенной номинации. – *Гуманитарные исследования*, № 4 (44), с. 7–11.
- Баранов, Добровольский 2008: *Баранов, А., Д. Добровольский.* Аспекты теории фразеологии. Москва, Знак.
- Баранов, Добровольский 2009: *Баранов, А., Д. Добровольский.* Принципы семантического описания фразеологии. – *Вопросы языкознания*, № 6, с. 21–34.
- Воронин 2006: *Воронин, С.* Основы фоносемантики. Ленинград, Издательство Ленинградского университета.
- Вътов 1977: *Вътов, В.* Удвоения в структурата на българските изобразителни думи. – *Език и литература*, XXXII, № 1, с. 35–46.
- Зализняк 2004: *Зализняк, А.* Феномен многозначности и способы его описания. – *Вопросы языкознания*, № 2, с. 20–45.
- Иванов 2008: *Иванов, К.* Редупликаты в структуре болгарских и белорусских фразем. – В: *Вторые чтения, посвященные памяти профессора В. А. Кар-*

- нова, Минск, 28 марта 2008 г. Сб. материалов. Редкол.: А. И. Головня (отв. ред.) и др. Минск, Изд. центр БГУ, с. 75–78.
- Колева-Златева 2009: *Колева-Златева, Ж.* Лексиката от звуко-символичен (образоподрожателен) произход в етимологичния анализ (върху славянски езиков материал). Дисертация за присъждане на научната степен „доктор на филологическите науки“.
- Крючкова 2000: *Крючкова, О.* Редупликация в аспекте языковой типологии. – *Вопросы языкознания*. Москва, Наука, с. 68–85.
- Младенова 2001: *Младенова, М.* За топонимите в славянската фразеология. – In: *K aktuálnym otázkam frazeológie: materiály z konferencie Intersemiotický aspekt frazeológie konanej v Nitre 7. – 8. decembra 1999*. Vyd. 1. Nitra, Univerzita Konštantína Filozofa.
- Мокиенко 1980: *Мокиенко, В.* Славянская фразеология. Москва, Высшая школа.
- РБФР 1980: *Андрейчина, К., С. Влахов, Ст. Димитрова, Кл. Запрянова.* Руско-български фразеологичен речник. София, Наука и изкуство, Москва, Руски език.
- Самигуллина 2009: *Самигуллина, А.* „Скрытая память“ слова (на примере метафорических номинаций). – *Вопросы языкознания*, № 4, с. 110–118.
- Сепир 1993: *Сепир, Э.* Избранные труды по языкознанию. Москва, Издательская группа „Прогресс“, „Универс“.
- Телия 1986: *Телия, В.* Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. Москва, Наука.
- Телия 1993: *Телия В.* Внутренняя форма и её роль в функционировании значения слов и фразеологизмов. – В: *Семантика языковых единиц*. Материалы 3 научно-исследовательской конференции. Часть 2. Фразеологическая семантика. Москва, Альфа, с. 55–59.
- Телия 1996: *Телия, В.* Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. Москва, Языки русской культуры.
- ФРБЕ: *Ничева, К., С. Спасова-Михайлова, Кр. Чолакова.* Фразеологичен речник на българския език. София, Издателство на БАН. Т. 1, 1974; т. 2, 1975.
- DFRB 1997: *Kaldieva-Zaharieva, S.* Dicționar frazeologic romîn-bulgar. София, Академично издателство „Проф. М. Дринов“.
- Dobrovol'skij, Piirainen 2005: *Dobrovol'skij, Д., Е. Piirainen.* Figurative Language: Cross-Cultural and Cross-Linguistic Perspectives. – In: *Current Research in the Semantic-Pragmatic Interface*. Vol. 13. Amsterdam, Elsevier.
- Geeraerts 2002: *Geeraerts, D.* The interaction of metaphor and metonymy in composite expressions. – In: R. Dirven, R. Pörings (eds.). *Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast*. Berlin, Mouton de Gruyter, pp. 435–465.
- Jakobson 1978: *Jakobson, R.* Six Lessons on Sound and Meaning. John Mephram (Transl.) Cambridge, Mass., MIT Press.
- Kövecses 2010: *Kövecses, Z.* Metaphor. A Practical Introduction Second Edition. Oxford University Press.
- Lakoff 2008: *Lakoff, G.* The Neural Theory of Metaphor. An earlier version appeared

- in: R. Gibbs. *The Metaphor Handbook*. Cambridge University Press, University of California at Berkeley. <<https://escholarship.org/uc/item/9n6745m6>> [23.09.2022]
- Langlotz 2006: *Langlotz, A.* Idiomatic Creativity. A Cognitive-Linguistic Model of Idiom Representation and Idiom-Variation in English. University of Basel. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Company.
- Panther, Thornburg 2007: *Panther, K.-U., L. Thornburg.* Metonymy. – In: *The Oxford Handbook of Cognitive linguistics*. Edited by D. Geeraerts and H. Cuyckens. Oxford University Press, pp. 236–264.
- Peirce 1932: *Peirce, Ch. S.* Collected Papers of Charles Sanders Peirce. Vol. 2. Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- Sapir 1929: *Sapir, E.* A Study in Phonetic Symbolism. – *Journal of Experimental Psychology*, 12, pp. 225–239.
- SDLR: *Scriban, A.* Dicționarul limbii românești, etimologii, înțelesuri, exemple, citațiuni, arhaizme, neologizme, provincializme. 1939. <http://www.lexilogos.com/english/romanian_dictionary.htm> [12.03.2010]
- ΛΚΝ 2002: Λεξικό της κοινής νεοελληνικής. Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα Τριανταφυλλίδη.
- ΛΝ 1995: *Δημητρίου, Α.* Λεξικό νεοελληνισμών. Ιδιωτισμοί, στερεότυπες μεταφορές και παρομοιώσεις, λέξεις και φράσεις από την καθαρεύουσα. Αθήνα.
- ΛΦΠ 2010: *Νατσούλης, Τ.* Λέξεις και φράσεις παροιμιώδεις (Πρόελευση – ετυμολογία – ερμηνεία). Αθήνα, Σμύρنيωτάκης.
- ΠΡΓ 2005: *Στρατιγάκης, Κ.* Παροιμίες, ρήτα, γνωμικά. Νεοελληνων – βυζαντινών – αρχαίων. Σαββάλας εκδόσεις.

REFERENCES

- Alefirenko 2011: *Alefirenko, N. F.* Problemy lingvokognitivnogo opisaniya frazeologicheskoy semantiki. – In: *Slavjanskaja frazeologija v sinhronii i diahronii*. Sbornik nauchnyh statej. Vypusk 1. Gomel', GGU im. F. Skoriny, s. 13–16.
- Alefirenko 2012: *Alefirenko, N. F.* Kognitivno-pragmaticheskie istoki vnutrennej formy znakov kosvennoj nominatsii. – *Gumanitarnye issledovanija*, N 4 (44), s. 7–11.
- Baranov, Dobrovol'skij 2008: *Baranov, A., D. Dobrovol'skij.* Aspekty teorii frazeologii. Moskva, Znak.
- Baranov, Dobrovol'skij 2009: *Baranov, A., D. Dobrovol'skij.* Principy semanticheskogo opisaniya frazeologii. – *Voprosy jazykoznanija*, N 6, s. 21–34.
- DFRB 1997: *Kaldieva-Zaharieva, S.* Dicționar frazeologic român-bulgar. Sofia, Akademichno izdatelstvo “Prof. M. Drinov”.
- Dobrovol'skij, Piirainen 2005: *Dobrovol'skij, Д., E. Piirainen.* Figurative Language: Cross-Cultural and Cross-Linguistic Perspectives. – In: *Current Research in the Semantic-Pragmatic Interface*. Vol. 13. Amsterdam, Elsevier.
- FRBE: *Nicheva, K., S. Spasova-Mihaylova, Kr. Cholakova.* Frazeologichen rechnik na balgarskiya ezik. Sofia, Izdatelstvo na BAN. T. 1, 1974; t. 2, 1975
- Geeraerts 2002: *Geeraerts, D.* The interaction of metaphor and metonymy in composite expressions. – In: R. Dirven, R. Pörings (eds.). *Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast*. Berlin, Mouton de Gruyter, pp. 435–465.

- Ivanov 2008: *Ivanov, K.* Reduplikaty v strukture bolgarskikh i belorusskikh frazem. – In: *Vtorye chtenija, posvjashhennye pamjati professora V. A. Karpova, Minsk, 28 marta 2008 g.* Sb. materialov. Redkol.: A. I. Golovnja (otv. red.) i dr. Minsk, Izd. centr BGU, s. 75–78.
- Jakobson 1978: *Jakobson, R.* Six Lessons on Sound and Meaning. John Mepham (Transl.) Cambridge, Mass., MIT Press.
- Koleva-Zlateva 2009: *Koleva-Zlateva, Zh.* Leksikata ot zvukosimvolichen (obrazopodrazhatelen) proizvod v etimologichnija analiz (varhu slavyanski ezikov material). Disertatsia za prisazhdane na nauchnata stepen “doktor na filologicheskite nauki”.
- Kövecses 2010: *Kövecses, Z.* Metaphor. A Practical Introduction Second Edition. Oxford University Press.
- Krjuchkova 2000: *Krjuchkova, O.* Reduplikacija v aspekte jazykovej tipologii. – *Voprosy jazykoznanija*. Moskva, Nauka, s. 68–85.
- Lakoff 2008: *Lakoff, G.* The Neural Theory of Metaphor. An earlier version appeared in: R. Gibbs. *The Metaphor Handbook*. Cambridge University Press, University of California at Berkeley. <<https://escholarship.org/uc/item/9n6745m6>> [23.09.2022]
- Langlotz 2006: *Langlotz, A.* Idiomatic Creativity. A Cognitive-Linguistic Model of Idiom Representation and Idiom-Variation in English. University of Basel. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Company.
- LKN 2002: Lexikó tis kinís neollinikís. Thessaloníki, Idrima Triantaphillidi.
- LN 1995: *Dimitriou, A.* Lexikó neollinismón. Idiotismí, stereótipes metaphorés kai paromiósis, léxis kai phrásis apó tin katharévousa. Athína.
- LPhP 2010: *Natsóulis, T.* Léxis kai phrásis parimiósis (Proélefsi – etimología – erminía). Athína, Smirmiotákis.
- Mladenova 2001: *Mladenova, M.* Za toponimite v slavyanskata frazeologija. – In: *K aktuálnym otázkam frazeológie: materiály z konferencie Intersemiotický aspekt frazeológie konanej v Nitre 7. – 8. decembra 1999*. Vyd. 1. Nitra, Univerzita Konštantína Filozofa.
- Mokienko 1980: *Mokienko, V.* Slavjanskaja frazeologija. Moskva, Vysshaja shkola.
- Panther, Thornburg 2007: *Panther, K.-U., L. Thornburg.* Metonymy. – In: *The Oxford Handbook of Cognitive linguistics*. Edited by D. Geeraerts and H. Cuyckens. Oxford University Press, pp. 236–264.
- Peirce 1932: *Peirce, Ch. S.* Collected Papers of Charles Sanders Peirce. Vol. 2. Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- PRG 2005: *Stratigákis, K.* Parimíes, ríta, gnomiká. Neollinon – vizantinón – arkhaíon. Savválas ekdósis, 2005.
- RBFR 1980: *Andreychina, K., S. Vlahov, St. Dimitrova, Kl. Zapryanova.* Rusko-balgarski frazeologichen rechnik. Sofia, Nauka i izkustvo, Moskva, Ruski ezik.
- Samigullina 2009: *Samigullina, A.* “Skrytaja pamjat” slova (na primere metaforicheskikh nominacij). – *Voprosy jazykoznanija*, N 4, s. 110–118.
- Sapir 1929: *Sapir, E.* A Study in Phonetic Symbolism. – *Journal of Experimental Psychology*, 12, pp. 225–239.

- SDLR: *Scriban, A.* Dicționarul limbii românești, etimologii, înțelesuri, exemple, citațiuni, arhaizme, neologizme, provincializme. 1939. <http://www.lexilogos.com/english/romanian_dictionary.htm> [12.03.2010]
- Sepir 1993: *Sepir, Je.* Izbrannye trudy po jazykoznaniju. Moskva, Izdatel'skaja grupa "Progress", "Univers".
- Telija 1986: *Telija, V.* Konnotativnyj aspekt semantiki nominativnykh edinit. Moskva, Nauka.
- Telija 1993: *Telija V.* Vnutrennjaja forma i ejo rol' v funkcionirovanii znachenija slov i frazeologizmov. – In: *Semantika jazykovykh edinit.* Materialy 3 nauchno-issledovatel'skoj konferentsii. Chast' 2. Frazeologičeskaja semantika. Moskva, Al'fa, s. 55–59.
- Telija 1996: *Telija, V.* Russkaja frazeologija: Semantičeskij, pragmatičeskij i lingvokul'turologičeskij aspekty. Moskva, Jazyki russkoj kul'tury.
- Vatov 1977: *Vatov, V.* Udvoeniya v strukturata na balgarskite izobrazitelni dumi. – *Ezik i literatura*, XXXII, N 1, s. 35–46.
- Voronin 2006: *Voronin, S.* Osnovy fonosemantiki. Leningrad, Izdatel'stvo Leningradskogo universiteta.
- Zaliznjak 2004: *Zaliznjak, A.* Fenomen mnogoznachnosti i sposoby ego opisaniya. – *Voprosy jazykoznanija*, N 2, s. 20–45.

✉ Проф. д-р Анастасия Петрова

Катедра „Обща лингвистика и старобългаристика“
Филологически факултет, ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
ул. „Т. Търновски“ № 2, 5000 Велико Търново, България

✉ Prof. Anastasia Petrova, PhD

Department of General Linguistics and Old Bulgarian Studies
Faculty of Modern Languages
St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo
2 T. Tarnovski, Veliko Tarnovo 5000, Bulgaria